

Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕАКЦІЯ КОЗАЦТВА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ НА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Робиться спроба визначити сприйняття козацтвом Степової України соціокультурних змін середини XVIII ст., автор робить висновок про негативне сприйняття цих змін і бажання повернення попереднього положення козацтвом.

Ключові слова: Степова Україна, Законодавча комісія, українське козацтво, наказ, чолобитна.

Делается попытка определить восприятие казачеством Степной Украины социокультурных изменений середины XVIII в., автор делает вывод о негативном восприятии этих изменений и желании возврата предыдущего положения казачеством.

Ключевые слова: Степная Украина, Законодательная комиссия, украинское казачество, наказ, челобитная.

In the paper author seeks to identify the perception of Ukrainian Cossacks of Steppe Ukraine sociocultural changes in the middle of the XVIII century. The author concludes that it was negative reaction on these changes and aspiration to return to the previous position by the Cossacks.

Key words: Steppe Ukraine, Legislative Committee, Ukrainian Cossacks, mandate, petition.

У середині XVIII ст. відбулися доволі значні зміни в житті Південної України, які торкнулися перш за все козацького стану. Головною їх причиною було створення Новоросійської губернії, до якої, серед інших земель, увійшли південні землі Миргородського і Полтавського полків та Слобідський полк. Зміни козацького життя були пов'язані перш за все з т. зв. «пкінерією» – створенням трьох пікінерських полків і бажанням місцевої влади записати до них козаків. У 1767 р. у невдоволе-

них нововведеннями козаків з'явилася слушна нагода «висловитися про наболіле» в наказах до Комісії по складанню Нового Уложення. Цією можливістю козаки не замешкалися скористатися, розцінивши її як шанс звернутися безпосередньо до імператриці. Накази козацтва до Комісії складають комплекс джерел, який відбиває козацькі прагнення та очікування станом на 1767 р. Тексти козацьких наказів, разом з іншими документами, що відбивають участь населення Степової України у виборах та роботі Законодавчої комісії 1767 р., опубліковано Н. В. Сурвою. Дослідниця забезпечила публікацію документів ґрунтовною передмовою, в якій висвітлює як історіографічну традицію використання цих документів, так і особливості представлення регіону в Комісії [10].

Накази до Комісії вже стали традиційним джерелом для вивчення суспільної думки катерининської доби. Прагнення українського населення, представлені в наказах, вивчали у своїх працях Г. А. Максимович, І. В. Теличенко, О. І. Путро, З. Когут та цілий ряд інших дослідників [3; 4; 7; 11; 13]. Але зверталися вони в першу чергу до малоросійських матеріалів. Презентацію Слобожанщини в Комісії ґрунтовно висвітлив Д. І. Багалій [1].

Представникам Новоросійської губернії «пощастило менше» – тут маємо лише праці А. О. Скальковського та А. В. Фроловського, які стосуються запорожців, і роботи К. Г. Гуслистого та Н. Д. Полонської-Василенко, в яких матеріали наказів залучені для опису опору козаків «пкінерії» [2; 6; 12]. В даній розвідці спробуємо через станові потреби представити «автопортрет» козаків Півдня України, визначивши, яким чином вони відреагували на соціокультурні зміни середини XVIII ст.

Козацтво Степової України – доволі умовна назва. Сюди ми відносимо різні групи козацького (чи визнававшого себе козаками) населення, яке мешкало на територіях, що увійшли до складу Новоросійської губернії. У Законодавчій комісії ці козаки були представлені трьома окремими групами. Першу складають депутати від Війська Запорозького П. Головатий та М. Скапа, яких забезпечили одним наказом. Другою групою можна виокремити мешканців Єлисаветградської провінції. Наказ пікінерів Єлисаветградського полку отримав обраний депутатом

М. Моренець, від поселян провінції наказ було вручено С. Морозу. Мешканці дванадцяти сотенних міст, переданих до складу Катерининської провінції, обравши депутатом сокільського козака Т. Тимченка, надали йому окремі чолобитні. На власний розсуд (всупереч положенням про вибори) мешканці Кременчука та слободи Власівка обрали власного депутата П. Денісова.

Серед трьох груп південноукраїнського козацтва найбільших змін зазнали новопосталі пікінери Єлисаветградської провінції. Якщо звернутися до їхніх наказів, то очевидним є, що головною їх вимогою було повернення до козацького стану. Саме це *«просили у монаршей власті»* пікінери Єлисаветградського полку. Що ж мали на увазі пікінери під *«козацкістю»*? На початку їх наказу коротко подана історія про те, яким саме чином козаки перетворилися на пікінерів. По виході в *«здешные заднепровские места»* козаки мешкали тут по 1753 р., коли ці землі були передані під Нову Сербію. Після цього майбутні пікінери були переведені на слобідське поселення. На новому місці було засновано Слобідський козацький полк і *«общественною з дворами козацью службу как предки наши, так и мы от себя справляли нерегулярно»* [9, с. 18]. У 1764 р. полк було перетворено у пікінерський, але козаки заявили, що *«пикинерами быть и именоваться не желаем»*. Натомість автори наказу бажали, подібно до своїх предків, *«по-прежнему от сел с дворами козацью службу нерегулярно без жалования и мундира отпращать и именоваться козаками»* [9, с. 18].

Майже ідентичні вимоги містить і наказ Семену Морозу від повірених військовопоселенців і осадчих слобід Єлисаветградського пікінерного полку та Чорного і Жовтого гусарських полків. У ньому першою серед інших *«нужд и недостатков»* військовопоселенців Єлисаветградського пікінерського полку йде заява про бажання, як і раніше, відбувати нерегулярну козачу службу, *«с дачею как и протчим военнотружашим потребной части сенокосной и пахотной земли»*. При цьому зазначено, що під час перебування в Слобідському козацькому полку вони саме на цих умовах і відбували [9, с. 19-20]. Поселенці слободи Онуфріївка Жовтого гусарського полку також бажали відбувати козачу службу, на тих же умовах, що і єлисаветградці, але лише

у випадку якщо буде засновано козацький полк [9, с. 20]. Вихідці з Польщі, які мешкали на землях Чорного та Жовтого гусарських полків, теж зазначили, що у випадку заснування козацького полку, *«по обыкlosti нашей к тому, и мы по желанию нашему в тот полк казачий определены были»* [9, с. 20].

Зате *«волоской и других наций люди»*, розселені по ротах двох гусарських полків, очевидно ні про яке козацтво і не чули, а тільки мали *«ревность служит обще с прочими в здешних гусарских полках военнослужащими»*, відповідно, вони прохали зарахувати їх на службу з наданням орних та сінокісних угідь [9, с. 21].

Знаменно, що окрім положення про повернення на козацьку службу, два пікінерських накази містили лише прохання про відвід сінокісних та орних земель і отримання доступу до лісових угідь Чорного та Жовтого гусарських полків. Окрім цього, елисаветградці просили ще про відміну зборів на горілку, млини, худобу та дьоготь у кордонах полку [9, с. 18, 20].

Отже, найвизначнішою своєю потребою, яка затьмарювала всі інші, пікінери бачили поновлення свого козацького статусу. Козацький статус, у розумінні авторів наказів, передбачав в першу чергу несення нерегулярної військової служби. Звертає тут на себе увагу бажання елисаветградців не тільки отримати статус козаків, але й іменуватися козаками.

Окреме бачення «козацькості» мали офіцери Єлисаветградського пікінерного полку. У своєму наказі, даному підполковнику Василію Міхалче, вони констатували, що *«исправности никакой от рядовых к службе ея величеству не предвидится, и многие рядовые склонность имеют служить козаками, а не пикинерами, не для чего, как только для развратного своего житья и большаго своевольства»* [9, с. 5]. Очевидно, така реакція була відбиттям конфлікту між рядовими і командуванням полку.

Примітним можна назвати і співвідношення «радикальності» вимог у наказі С. Морозу – від поновлення козацького статусу, чого хотіли пікінери, через висловлення бажання поселянами перебувати на козацькій службі, але тільки у разі заснування полку, та прохання надання козацького звання вихідцями з польських володінь до цілковитої згоди *«волоської нації людей»* слу-

жити в гусарах. Зазначимо, що з усіх мешканців Степової України козацтво було єдиним станом, який вимагав повернення старих порядків. Інші ж стани – дворянство, купецтво, поселенці, не зазнавши особливих змін свого життєвого устрою, вимагали не повернення до старих, а поліпшення існуючих порядків.

Населення сотенних містечок, які увійшли до складу Новоросійської губернії, на відміну від елісаветградців, ще не було обернено в пікінерів. Спробам запису в пікінери чинився опір, про який детально писав Д. Міллер [5]. І хоча імператриця своїм указом 1765 р. проголошувала збереження звичаїв, вольностей та землеволодіння для колишніх мешканців Малоросії, чолобитні козаків містять в першу чергу положення про повернення звичних порядків.

Цікаво, що мешканці сотенних містечок написали свої накази в формі чолобитних. Здається, що всю справу складання Нового Уложення вони сприйняли лише як нагоду для висловлення своїх потреб імператриці, не дуже то переймаючись законотворчим пафосом. Всі чолобитні складені більш-менш за однією схемою. На початку, після вступної частини, йде нагадування про те, що козаки *«пользовались теми своими шляхетскими привилегиями и преимуществами как в судебных расправах, так и во владении природными своими добрами, землями и угодиями»* [9, с. 125]. Тут же в деяких чолобитних можна зустріти розуміння сутності козацької служби. Так, козаки м. Белікі, перелічивши привілеї, за якими *«мы и все наши добра ... от всех налогов и опустошений свободны»*, зазначили, що саме це було основою того, що вони *«достодолжнейшую службу казачью и всякие другие повинности ... отправляли до сего времени»* [9, с. 34]. Подібне бачення мали і козаки м. Нові Сонджари, зазначивши, що *«онье предки наши грунтами своїми ... по древним займищам, по куплям, и по наследию, и по другим сделкам доставившимся, владели и користовались спокойно, и с того службу императорскому всероссийскому престолу по всеприсяжной своей должности отбывали»* [9, с. 79-80].

Козацькі привілеї та права уряд неодноразово підтверджував та обіцяв не порушувати, в тому числі й при передачі тринадцяти сотенних міст Полтавського полку до складу Катеринин-

ської провінції. Але, тим не менш, *«малороссийские узаконения и преимущества переменять начато, как в судебных расправах, так и в других порядках»* [9, с. 122]. Потім козаки подали виклад нововведень та вимог щодо їх відміни.

Загальною є скарга на різноманітні збори, що не збиралися в межах Малоросії, але були актуальними для мешканців міст в умовах перепідпорядкування до Катерининської провінції. Скарги на це містяться у всіх 13 наказах (чолобитних). Претензії описані в більш-менш однакових виразах. Наприклад, мешканці Нових Сонджар відмічали, що по імператорським указам 1723 і 1755 рр. у Малоросії були відмінені внутрішні збори і мита на господарську діяльність. У той же час *«ныне в Новороссийской губернии учреждены сборы вновь с мельниц, от колес, что на плотинах..., от ветряных с мельницы..., от вышинкованой куфы горилки..., с вышинкованого ведра..., с каждого за куфу с продавца..., также с продажи именных, лошадей и рогатого скота»*. Причому за ухиляння від сплати або ж несвоєчасну сплату штраф йшов в десятикратному розмірі. Як заявляли новосонджарці, з того їм, *«яко ... с того промысла своего службу вашему императорскому величеству отбываем и себе пропитание и снабдение получаем, следует обида и отягощение»* оскільки в *«поршительных пунктах»* даних гетьману Апостолу 1728 р. було повелено без іменного імператорського указу жодних зборів на малоросійський народ не накладати. Відповідно, в імператриці прохали вищеназвані збори *«всемилоствивийше снять»* [9, с. 80-81].

З подібною одностайністю в наказах згадано збереження звичних прав та судочинства, чого бажали жителі десяти містечок. Мешканці Кобеляк зазначили, що нині *«суд и расправы производятся не по нашим малороссийским правам»*, причому вже не своїми старшинами, *«но от учережденных пикинерных офицеров»*. Прохали вони, щоб *«в расправах во всех порядках против прежних наших обычаев малороссийским правом и от своих прежнего званія старшин судились»* [9, с. 40-41]. Жителі інших міст нагадували не просто про звичні, а про шляхетські козацькі права: *«прежде все малороссийские козаки равно и с старшиною и другими чинами в расправах своих судимы были»*

одним шляхетским по статуту правом). Тож новосонджарці просили в імператриці *«и впредь козаков у старишины употреблять и в шляхетстве по правам и привилегиям числить»* [9, с. 80-81]. Подібне положення міститься, з тими чи іншими варіаціями, й у семи інших чолобитних козаків.

Городяни містечок Белікі, Кобеляки, Нові Сонджари, Старі Сонджари, Кременчук та слободи Власівка відреагували в своїх чолобитних на перетворення їх сотенних міст на ротні, але відреагували в різний спосіб. Для козаків і підпомічників Беліків факт, що *«старое наше сотенное местечко ... переименовано ротою и нас, выборных козаков и подпомошников в ту роту зачислено»* був знаменний через те, що *«о недвижном нами теми собственными нашими землями и другими угодьями предстоит нам страх, чтобы в случае и мы не лишились оных»* [9, с. 34-35].

Козаки Кобеляк не так перейнялися думками про матеріальне і просто констатували стосовно перейменування, що *«против древнего казачьего обычая придвидим отменности»* [9, с. 40]. Для новосонджарців той факт, що їх містечко названо ротою, був значимим в першу чергу через те, що над сотенною старшиною у всіх цивільних, військових та судових справах *«от онаго Днепровскаго полку поручено первенство определенному зауряд-офицеру»*, який заважає сотеним старшинам, оскільки *«в расправах нас против обычаев наших делает нам помешательство, и с того следует нам обида»* [9, с. 80].

У наказі мешканців Кременчука та Власівки, даному Павлу Денисенку, була скарга, окрім перетворення сотенних міст на роти, також на перетворення сотників і сотенної старшини в ротмістрів та сотенних офіцерів та перейменування сотенних канцелярій у ротні правління [9, с. 156]. Там же міститься скарга і на утиски з боку командування Дніпровського пікінерного полку за небажання вступати на пікінерську службу.

Більшу занепокоєність, ніж перейменування сотень у роти, якщо судити за кількістю згадок (7), викликали в козаків ревізії, які також сприймалися як спроба змінити звичний устрій. І якщо жителі м. Маячка тільки констатували, що *«ныне же как нас самих, так и жен наших, и детей, и всяких людей мужеска и женскаго пола, до малейшего младенца, переписывают по ду-*

шам» [9, с. 122], то мешканці Переволочної пояснили причини свого занепокоєння, заявивши, після скарг на введені збори, що *«сверх того поежемесячно народ обоего полу души описываются, с чего воображается нам всечасный страх, дабы мы не доведены в небывалый над нами подушный оклад и рекрутский набор»* [9, с. 139].

З великою однотайністю козаки вимагали й грошей за коней, волів і вози, які було взято в армію під час війни з Пруссією та Туреччиною *«не на малую сумму без заплаты»* [9, с. 125-126]. Вимоги щодо цього містяться в десяти наказах/чолобитних. Іншим проханням, яке вважали за актуальне укладачі шістьох наказів, була відміна або зниження мита на імпорт солі.

Для жителів міст, через землі яких пройшла Українська лінія, важливим було питання про повернення в їх користування зайнятих під неї і під пікінерські полки земель та угідь [7]. Інші нововведення були не такими «глобальними» і торкалися вже більше окремих населених пунктів. Так, мешканці м. Оріль скаржилися на запорозьких козаків, які спочатку наїжджали та *«взимали со скота услованные поборы»*, а в 1764 р. зайняли орельські хутори *«и тамо оставшихся козаков присвоив с землями»* обклали повинностями та зборами. Орельчан же не допускають там до *«пахания хлеба и пастьбы скота»*, завдавши при тому *«частыми наездами ... немилосердные побои»* [9, с. 141]. До місцевих відноситься і прохання мешканців Беліків пересилити *«грузинцев»*, яких уряд за рік до того вивів туди з Криму, або ж вимога повернення в козацьке користування чотирьох лиманів біля Нехворощі, повернення звичного порядку лісокористування тощо [9, с. 37, 87, 102-103].

Загальною ж реакцією козаків сотенних міст на зміни можна вважати їх вимогу, яка міститься в десяти чолобитних і полягає в *«присовокуплении нас с потомками нашими и всеми тут будущими малороссийской нации землями и угоди по-прежнему к Малой России, до природной нашей отчизны, да и о подтверждении упомянутых наших прав и привелеев к ненарушимо оных содержанию»* [9, с. 142]. Мешканці Кременчука, окрім повернення під ведення Малоросійської колегії, прохали про

відбування *«заобыклой козачей службы»* в Миргородському полку [9, с. 157].

Отже, козаки – мешканці сотенних міст сприйняли соціокультурні зміни середини XVIII ст. повністю негативно. Причини цього є доволі очевидними: втрата прав і привілеїв, погіршення матеріального стану. Бажаним варіантом бачилося повернення до складу Малоросії. Військо Запорозьке особливих перетворень у середині XVIII ст. не зазнало. Тож у його наказі ми бачимо не так реакцію на соціокультурні зміни, як побажання щодо кращого устрою своїх земель. Серед таких, окрім підтвердження попередніх прав і привілеїв, домінують вимоги економічного характеру – повернути заборані у Війська ще під Новосербію та фортецю Св. Єлисавети землі і вивести звідти пікінерів та балканських поселенців, дозволивши натомість оселятися там одруженим запорожцям. Іншим проханням було вивести військові команди з редутив, ретраншементів та фортеці Св. Єлисавети, оскільки *«с оных команд от некоторых разнообразные обиды и разорения, а от прочих и смертоубийства причиняются»* [9, с. 168]. Аналогічне прохання стосувалося й інших підрозділів, розставлених по території Війська. Запорожці переймалися також відміною мит та дозволом на вивіз срібної монети [9, с. 167–173].

«Подлинное известие» про те, що на землях Війська Запорозького уряд збирався оселити розкольників, а в Малоросію, *«выводят иноверцев и селят»*, викликало рішучі протести Війська, аргументовані як статутом Війська, так і тим, що *«иноверцы, а паче раскольники, своими ухищрениями в здешних простолюдных в вера могут вредить»*, більше того, *«раскольники как народ к умерзвлению, пограблению людей приобвыкли, тем и здесь промышлять начнут»*. Відповідно, в імператриці просили про вивід розкольників з Малоросії *«в другие, во внутрь ея императорского величества земли»* [9, с. 172]. Але очевидним є те, що запорожці переймалися не так питаннями віри та можливим погіршенням криміногенної ситуації, як перспективою виділення земель під цю категорію новопоселенців.

З десяти пунктів свого наказу окремим запорожці вважали за потрібне прохати в імператриці *«провоз вина и пржаного и наливного на ягоды на собственное их употребление всемило-*

тливейше дозволить» для кошового отамана чи старшин, які вирушали до Москви чи Санкт-Петербурга за жалуванням чи за іншими потребами [9, с. 170-171]. Очевидно, алкогольні напої займали неабияке місце в побуті запорозької старшини, оскільки цей пункт було включено до наказу поряд з куди більш «глобальними» питаннями.

Таким чином, судячи з наказів до Законодавчої комісії, можна стверджувати про негативне сприйняття козацтвом Степової України змін, які відбулися у середині XVIII ст. Основною причиною цього була втрата майнових і економічних прав. Ступінь неприйняття був пов'язаний зі ступенем змін прав і способу життя – найбільші протести йшли від козаків, обернених на пікінерів; дещо поміркованіше висловлювалися мешканці сотенних міст; найбільш спокійну реакцію мали запорожці, яких зміни майже не торкнулися. Основні уявлення козаків щодо поліпшення свого станового статусу стосувалися відновлення козацької служби, під якою розумілося відбування нерегулярних військових повинностей за умови вільного землеволодіння; відновлення і підтвердження «шляхетських» прав та попереднього статусу своїх земель – передача їх назад до відання Малоросійської колегії.

Бібліографічні посилання

1. *Баглей Д. И.* К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения / Д. И. Баглей // Киев. старина. – 1885. – № 9. – С. 1–30.
2. *Гуслистий К. Г.* З історії класової боротьби в степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст. / К. Г. Гуслистий. – Х., 1933.
3. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Лівківдація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
4. *Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин, 1917.
5. *Миллер Д.* Пикинерия / Д. Миллер // Киев. старина. – 1899. – № 12. – С. 300–322.
6. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 29–51.

7. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Русского государства во второй половине XVIII в.: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития / А. И. Путро. – К., 1988.

8. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский. – О., 1841.

9. *Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року* / Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького; Ін-тукр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення; Східний ін-тукр. українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія / упоряд. Н. Сурева; ред.: В. Андреев, Г. Боряк, А. Бойко (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008.

10. *Сурева Н. В.* Передмова // *Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року* / Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького; Ін-тукр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення; Східний ін-тукр. українознавства ім. Ковальських – Запорізька філія / упоряд. Н. Сурева / ред.: В. Андреев, Г. Боряк, А. Бойко (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. I–XXIII.

11. *Теличенко И. В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. В. Теличенко // Киев. старина. – 1890. – № 8. – С. 161–191; № 9. – С. 390–419; № 10. – С. 94–122; № 11. – С. 251–272; № 12. – С. 471–493; 1891. – № 1. – С. 73–97; № 2. – С. 232–254.

12. *Флоровский А. В.* Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский // Зап. Одесск. о-ва истории и древностей – О., 1912. – Т. 30. – С. 327–377.

13. *Флоровский А. В.* Состав Законодательной комиссии 1767–1768 гг. / А. В. Флоровский. – О., 1915.

Надійшла до редколегії 20.04.2013